

ПРОФ. ДР НЕНАД С. МИЛОШЕВИЋ
Универзитет у Београду – Православни богословски факултет
Катедра за литургику

ПРОТОЈЕРЕЈ ЛАЗАР МИРКОВИЋ КАО ЛИТУРГИЧАР

Започињући своје излагање* желим да изразим духовно задовољство што ми се указала прилика да на овом скупу, уприличеном поводом стогодишњице од оснивања нашег Богословског факултета, а у циљу израде вишетомне монографије посвећене том јубилеју, могу да вашој пажњи представим богословски лик бившег професора овог факултета, блажене успомене протојереја Лазара Мирковића. Колико да сам овом приликом почастован, уз сву дужност да на најбољи начин презентујем богословље професора Мирковића, стрепим од ризика да – због временске дистанце која ме дели од живљења знаменитог учитеља богослужбеног *блајообразја и ѿорейка*, као и људских слабости, са друге стране – ни из далека не успем да на прави начин истакнем величину и значај овог верног служитеља скиније Божије и угледног академског богослова. Мој скромни прилог олакшан је тиме што су о професору Мирковићу и његовом научном раду већ писали, и то у два наврата: прво др Недељко Гргуревић у огледу из 1969, стављајући акценат на Мирковићев научни рад и доносећи његову библиографију¹, а потом професор др Прибислав Симић у чланку из 1980, дајући његову детаљнију биографију и преузимајући исцрпну библиографију Ј. Радовановића². И мојим претходницима и мени главни извор за биографске податке о Мирковићу била је његова *Аутиобиографија*, коју је zaloжио Матици српској у Новом Саду.³ С обзиром на то да су поменути аутори опширно изложили биографију блаженопочившег професора, овде ћемо се ограничити на најважније моменте из његовог живота.

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 149037А („Српска теологија у двадесетом веку“), који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

¹ Др Недељко Б. Гргуревић. „Православни литургијар Др Лазар Мирковић“. *Богословље*, год. XIII (XXVIII), св. 1-2 (1969) 1-15.

² П. Симић. „Др Лазар Мирковић“. *Богословље*, год. XXIV (XXXIX), св. 1-2 (1980) 109-143; 112-143 = Јанко Радовановић. „Библиографија радова проф. Лазара Мирковића 1885-1968.“ у Л. Мирковић. *Минијатуре у антифонарима и градуалима манастира св. Франје Асиској у Задру*. Београд 1977, II-XVIII.

³ Др Лазар Мирковић. *Аутиобиографија*: рукопис се чува у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду под сигнатуром М:12446.

*

Лазар Мирковић је рођен 1885. у селу Пивнице у Бачкој од оца Јеврема и мајке Тајсије. Основну школу је завршио у Вуковару и у Новим и Сремским Карловцима. Гимназију је завршио у Сремским Карловцима 1902, а у истом граду 1906. и Богословију. Потом наставља богословске студије на Богословском факултету у Черновцима, где је апсолвирао 1908. Наредне године постављен је за префекта Богословског семинара у Сремским Карловцима. Докторирао је 1912. на Богословском факултету у Черновцима и исте године је постављен за доцента у Српској православној богословији у Сремским Карловцима за предмете црквенословенски језик и литургија. За ванредног професора исте Богословије изабран је 1915, а за редовног 1919. У чин ђакона рукоположен је 1913, а за презвитера 1915. После првог светског рата, када је угашена Карловачка богословија, Лазар Мирковић је постављен за професора Богословије „Свети Сава“, у којој је предавао литургију и грчки језик. На тој дужности остаје све до 1923, када је постављен „Указом за ванредног професора Православног богословског факултета по пристанку“ за предмет литургију.⁴ Пре тог постављења биран је 1922. од стране „Академског сената Универзитета у Загребу за редовног јавног професора Источно-православног богословског факултета у Загребу“, али то место није заузео јер је, како каже, требало да буде изабран за професора Богословског факултета у Београду.⁵ За редовног професора Православног богословског факултета у Београду изабран је једногласно 1925. Функцију декана на истом факултету вршио је у седам мандата, и то академске 1927/28, 1928/29, 1932/33, 1935/36, 1937/38, 1941/42, 1942/43, а у пет мандата био је продекан. Професор Мирковић је од 1925. дописни а од 1927. редовни члан Скопског научног друштва у Новом Саду. Године 1947. постављен је за научног сарадника Археолошког института Српске академије наука, а 1950. за спољњег сарадника Института за проучавање књижевности Српске академије наука.⁶ А Научно одељење Матице српске га је изабрало исте 1950. за члана сарадника у Секцији за ликовну уметност тог одељења. Током сво-

⁴ *Истио*, стр. 5.

⁵ *Истио*.

⁶ Његово научно ангажовање у Академији наука је очевидно имало одлучујућег утицаја на његово научно усредсређивање на историју уметности и средњовековну књижевност. Осим *Хеоријологије* он од 1947. па до краја живота није објавио готово ни један рад из области литургије. Биће да су тежак положај наше Цркве у друштву након Другог светског рата и изузетно тешко материјално стање у ком су се поред осталих црквених посленика нашли и професори нашег Богословског факултета додатно утицали на професора Мирковића да се што више ангажује у научним областима примереним установама у којим је обезбеђивао и своју материјалну егзистенцију. (На овакав закључак наводи нас и чињеница да након искључења Факултета са Београдског универзитета никада више није био на функцији декана.) Штавише, радом у Академији наука у својству научног сарадника омогућено му је да се бави науком, да путује по земљи ради проучавања црквене уметности и да у издањима Института објављује своје радове. (Види: Др Лазар Мирковић, *Аутобиографија*, стр. 5.)

је активне службе професор Мирковић је учествовао на многим међународним научним конференцијама: Атина 1930, Софија 1934, Рим 1936, Палермо 1951, Солун 1953, Минхен 1958. Као професор Универзитета пензионисан је 1952, оне године када је Богословски факултет „ликвидиран“ са Београдског универзитета. Након формалног пензионисања професор Мирковић је остао и даље активан на Факултету предајући литургику све до 1962, када се сели из Београда на стални боравак у Сремске Карловце, где се упокојио 23. априла 1968.

Дуг живот у бурном 20. веку и околности које су проистицале из његових академских и службеничких активности учиниле су да професор Лазар Мирковић као личност и његово дело постану за наше црквено подручје својеврсни извор за литургику као научно-богословску дисциплину. Његово научно интересовање није било ограничено само његовом ужом специјалношћу – литургиком. Он се веома успешно бавио историјом уметности, хришћанском археологијом и црквеном књижевношћу, па и агиологијом. Имајући у виду вишеслојност његовог научног рада и достигнућа, ми ћемо се овде бавити њиме као литургичарем.

*

Да би могли успешно проценити и оценити литургичко дело блаженопочившег професора неопходно је имати целовит увид у време у коме је он живео и радио. Такав увид, наравно, изискује опсежна научна истраживања, тим пре ако се има у виду да почетак његове академске каријере на Богословском факултету у Београду пада у време организовања наше помесне Цркве као јединствене аутокефалне целине састављене од неколико претходно разједињених црквених области у разним државама и културама које су биле присутне на овим просторима. То што је рођен и школован у Војводини, студирао и докторирао у Черновцима, а потом радио и научно напредовао у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца односно Југославији, у њеном главном граду Београду, чинило га је додатно обогаћеним многим богослужбеним искуствима, али и подложним различитим црквеним, богословским, научним и културним менталитетима. И није то једини проблем. Он научно стартује 1922. на тек заживелом Факултету где му је дата прилика да оснује и нову катедру – нову богословску дисциплину – литургике, која ће по први пут на нашим просторима бити изучавана на академском нивоу.⁷

⁷ У својој молби Универзитету да буде примљен као професор Богословског факултета он предлаже да се литургика предаје као посебан предмет, ако пак не – да јој се дода један сродни предмет, а не, како је то било превиђено, да се више предмета практичке групе (литургика, катихетика, омилитика) предају на једној катедри, што „би било на штету ових предмета, јер су веома опширни и што не чине строго једну групу“. По њему је требало да литургику као засебан предмет сачињавају: литургика, литургичко-практичке вежбе и „евентуално семинарске вежбе“. Види Досије Др Лазар Мирковић. фасцикла 375 (41).

Лазар Мирковић је васпитаван и школован у Српској Војводини, у области Карловачке митрополије. Организованост црквеног живота у овој Цркви, верност црквеном предању, црквени поредак и богослужбено благољепије, образованост црквенослужитеља и све друге особености које су биле везане за ово подручје, као и време у ком је стасавао млади Мирковић, пресудно су утицали да се у њему формира онај лик богослова и литургичара који ће као неприкосновени учитељ генерација и генерација богослова у нашој помесној Цркви оставити неизбрисиви печат, како на наставни програм предмета литургике у нашим богословским школама, тако и у поимању и доживљају богослужења код наших свештенослужитеља до наших дана. Богослужбени живот у Цркви са којим се он сусрео у свом детињству и младости не би се могао окарактерисати као оригинално српско или карловачко предање, како се то често убичава именовати. Вишевековна упорна истрајност у очувању богослужбеног предања у областима Карловачке митрополије ослабила је током 18. столећа под јаким притиском русизације односно кијевизације богослужбеног поретка.⁸ „Нова богословска свест“ пројављена у богословљу и црквеној пракси, а која је преко руских и украјинских ђака донета у наше крајеве, представља, како примећује истраживач ове епохе о. В. Вукашиновић, зачетак једне нове духовне оријентације – *српској школској бојословља*.⁹ Управо таква духовна оријентација, која се дорадила на факултету у Черновцима, где је већ увелико цветало схоластичко богословље у првославном издању, учинила је Мирковића литургичарем зависним од своје епохе. Ова оцена, наравно, нема негативну конотацију. Штавише, сматрамо да је наш учитељ у датим околностима и времену у ком је живео дао максимални допринос у утемељењу и развоју литургике као предмета на нашем Богословском факултету, као и у богословијама. Појава његовог тротомног уџбеника из литургике, већ на почетку његове каријере, за наше језичко подручје представља подухват од непроцењивог значаја. Склони смо да прихватимо оцену тадашњег професора Љубљанског универзитета Франа Гривеца који је Мирковићеву *Литургику* оценио као најбољи православни уџбеник за ову област.¹⁰ Оваква оцена је с правом изречена, јер до појаве ове *Литургије* на Православном Истоку заиста није постојао један тако систематски обрађен уџбеник из литургике.¹¹ Овако успешном подухвату допринело је, пре свега, образовање које је стекао на факултету у Черновцима, али и већ увелико припремљен терен којем је био намењен.

⁸ О овоме детаљно у још необјављеној докторској дисертацији презвитера Владимира Вукашиновића. *Библијско и свейіоіајинско бојословље у Карловачкој митрополији XVIII века*, Земун 2005.

⁹ *Истѳо*, стр. 20.

¹⁰ Dr. Fran Grivec. *Bogoslovni vestnik*, leto I, zv. II (Ljubljana 1920-21) 192. (Забележено у факултетском Досијеу проф. Лазара Мирковића и у *Хришћански живои*, 1922, 256.)

¹¹ *Истѳо*.

Та „духовна сродност“ између литургијске праксе у Карловачкој митрополији и богословља које је изучавано у Черновцима окруњена је *Литургијом* професора Лазара Мирковића.

Најзначајније дело протојереја Лазара Мирковића је свакако његова *Литургија*. Дело је настало као намера аутора како би „задовољио потребу цркве (разјашњење богослужења), испунио осетљиву празнину у српској богословској књижевности и дао слушаоцима богословија уџбеник литургије“.¹² Књига се састоји из два дела штампана у три тома: *Први општи део*¹³ обухвата *Увод у литургију, Појребе и услови за вршење бојослужења* (богослужбена лица, богослужбена места, богослужбени предмети, иконе), *Општи заједнички облици бојослужења* и *Општи, небитни (јројрајни) заједнички облици бојослужења* (симболичке радње); *Други, посебни део* (1. том)¹⁴ садржи дневна богослужења, свете литургије и седмична богослужења, а *Други, посебни део* (2. том)¹⁵ обухвата Свете тајне и Молитвословља.

Иако је *Литургија* коју је приредио Лазар Мирковић дорађени превод уџбеника професора факултета у Черновцима Василија Митрофановића и Теодора Тарнавског¹⁶, ми смо данас, са ове временске дистанце, не истражујући шта је све он унео у свој уџбеник и колико га је дорадио, у прилици да на основу њега оцењујемо професора Мирковића као литургичара, као и саму литургију епохе у којој је дело настало. Овом ставу иде у прилог и сам Мирковић који сматра да је литургија наведене двојице професора „једна од најбољих између свих парвославних литургија и најкорисније се може употребити при изучавању литургије, и то с разлога, што је научно рађена“¹⁷. Да Мирковић заиста није претеривао у својој оцени потврђује и један од најпознатијих савремених јелинских литургичара Евангелос Теодору, који истиче да је „задуго ово дело било одличан факултетски уџбеник литургије у целој православној теологији“¹⁸.

¹² Л. Мирковић, *Православна литургија*. Први општи део, Београд 1982, стр. III.

¹³ Лазар Мирковић, *Православна литургија или наука о бојослужењу Православне источног цркве*. Први, општи део, Сремски Карловци 1918.

¹⁴ Лазар Мирковић, *Православна литургија или наука о бојослужењу Православне источног цркве*. Други, посебни део, Сремски Карловци 1920.

¹⁵ Лазар Мирковић, *Православна литургија или наука о бојослужењу Православне источног цркве*. Други, посебни део, Београд 1926.

¹⁶ По питању оригиналности свог дела сам Мирковић у предговору првога тома *Литургије* истиче да је она већим делом превод споменутих аутора, али да је у њу унео „све оно што се нас тиче, што нас интересује у литургији, и што је код нас урађено на литургији“; види Л. Мирковић, *Православна литургија*, Први општи део, треће издање, Београд 1982, стр. IV-V.

¹⁷ Види *истио*.

¹⁸ Εὐάγγελος Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα λειτουργικής*, Α', Αθήνα 1988, стр. 100. Вредно је напоменути да ову тврдњу Теодору без коментара усваја од румунског литургичара Енеа Браниште (Ene Braniste. „La littérature liturgique dans la théologie roumaine“, у *De la théologie orthodoxe roumaine des origines à nos jours*. Bucarest 1974. 428).

Главни недостатак ове литургике јесте недовољна заступљеност богословске садржине. Аутор се у свом излагању користи углавном историјско-археолошком и обредословном методом, инсистирајући уз то често на неким детаљима који не само да су производи релативно новије литургијске праксе, већ се налазе у колизији са православним богословљем. Прецизније говорећи могло би се устврдити да ова *Литургика* у целисти и представља практично изложење актуелне литургијско-богословске свести своје епохе а не само њеног аутора. Нажалост, то није случај само са овим уџбеником, већ исту судбину деле и дела најчувенијих православних литургичара тога доба.¹⁹ Међутим, ипак треба да имамо у виду да и литургика која је у раскораку са литургијским богословљем – када се сведе на фактографско излагање типика, односно појединачних литургијских форми, или је пак доследни тумач и пропагатор постојеће богослужбене праксе – може такође бити од изузетне вредности за науку. Управо такав приступ богослужењу од стране оних црквених писаца који су се бавили овом проблематиком или су се ње дотицали омогућио је да се са великих временских дистанци може сагледати и вредновати литургијско предање појединачних литургијских форми кроз векове. Тако и ми данас можемо са великом дозом прецизности изучавати и оцењивати стање богослужбеног живота у нашој Цркви. *Литургика* Лазара Мирковића, и поред своје несавршености, а и неоспорне застарелости²⁰, остала је до данас незаменљив уџбеник у нашим богословијама, па и на богословским факултетима.

Друго по значају дело блажене успомене професора Лазара Мирковића из области литургике је свакако његова *Хеорџологија*²¹. Из ауторовог предговора сазнајемо да је књига завршена пред Други светски рат, а да се иницијативом блаженопочившег патријарха Германа и Светог синода, који су изразили спремност да је издају, штампа тек 1961.²² И ово дело је попут *Литургије* аутор израдио по делима других литургичара на које се коректно позива при наслову сваког празника који је обрађен у књизи. Тако је већину празника обрадио преузимајући „читаве пасаже“ из дела неколико познатих литургичара²³, односно историчара богослужења, међу којима су: М.

¹⁹ Ипак треба изузети дела Дмитријевског (А. А. Дмитријевскій, *Описаніе литурѣическихъ рукописей. хранящихся въ библіотекахъ Православной Восточной Церкви*, I-III, Киев 1895-1917), Скабаллановича (М. Скабалланович, *Толковій Типиконъ*, I-III, Киев 1910-1915 = Москва 1993) и Трѣмбеласа (Π. Τρεμπέλας, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*. Α'-Β', Ἀθήναι 1950-1955; *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθήναι 1982), која су резултати опсежних научних истраживања и као таква остају незамењива литургијска литература.

²⁰ То истиче и сам блаженопочивши професор у предговору своје *Хеорџологије*: „Моје три до сада штампане књиге литургике су углавном превод... Од њихова издања до данас литургијска наука је далеко отишла и дала је многе нове научне резултате.“

²¹ *Хеорџологија или историјски развитак богослужења Православне источне цркве*, Београд 1961.

²² *Истѣо*, стр. 3.

²³ *Истѣо*, стр. 1.

Скабаланович, F. Sabroli, Архиепископ Сергије, Gustav Aurich, H. Leciereq, а најопширнији Одељак *Хеорѿолоѿије* о Ускрсу превео је од Odo Casela²⁴. *Хеорѿолоѿија* је, у односу на *Литурѿику*, настала на резултатима релативно новијих научних истраживања најпознатијих литургичара новијега доба. Као такво ово дело представља изузетно значајан допринос нашем богословљу, а у нашим богословским школама је незаменљив приручник за литургику.

Садржај *Хеорѿолоѿије* сачињавају засебни одељци разврстани по празницима које је аутор обрадио. Доста опширан уводни део веома је значајан јер се ту излаже кратак историјат празника – развој црквене године, затим број великих празника и њихових подела. Посебно је занимљив део насловљен *Број зајоведних ѿразника код Срба*. Од празника су обрађени Недеља, Рођење Богородице, Ваведење, Благовести, Успење, Покров, Крстовдан, Света Петка, Аранђеловдан, Свети Никола, Божић, Свети архиђакон Стефан, Обрезање, Три Јерарха, Богојављење, Сабор Светога Јована, Свети Сава, Сретење, Цвети, припремне недеље Великог поста, седмице и недеље Ускршњег поста, дани страсне седмице, Ускрс (са посебним додатком о утврђивању датума празновања Ускрса), Вазнесење, Педесетница, Свети великомученик Георгије, Кирило и Методије, Цар Константин и Јелена, Свети Петар и Павле, Свети Илија, Преображење. Ту су затим посебно обрађени: дани кајања и поста, као и дани посвећени успомени умрлих. Сваки одељак сачињава кратко изложење богословског смисла празника или животописа светитеља, затим историјат самог празника, а онда и службе празника и актуелног типика. На крају књиге дат је веома значајан литургички спис с краја 4. века познат под називом *Еѿѿеријино ѿуѿовање (Peregrinatio Aetherae ad Loca Sancta)*, који је професор Мирковић превео са латинског језика.

Остали литургички текстови професора Мирковића, којих у односу на укупну библиографију није много, а то су краћи текстови о исповести, о молитви, о евхаристији²⁵, писани су у форми поучних беседа и највероватније су припремани у ту сврху. Иако популарно писани, у њима се препознају ауторова литургичка знања. Иза уобичајене беседничке реторике са пренаглашеним моралистичким тоновима, његова реч је ипак утемељена и редовно поткрепљена црквеним предањем, било да се позива на Еванђеље, било на црквене оце.

Исправност свог литургијско-богословског опредељења професор Мирковић, чини се, излаже у свом есејистички писаном тексту „Света евхари-

²⁴ Odo Casel, „Art und Sinn der ältesten christlichen Osternfeier“, *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 14 (1938) 1-78 (види белешку 1 у Л. Мирковић, *исѿѿо*, стр. 172).

²⁵ „О исповести“, *Црква*. Календар Српске православне патријаршије за преступну 1940, у Сремским Карловцима, стр. 75-77; „О молитви“, *Црква*. Календар Српске православне патријаршије за просту 1941, у Сремским Карловцима, стр. 95-97; „Света евхаристија“, *Црква*. Календар Српске патријаршије за преступну 1948. годину, Београд, стр. 25-28.

стија“. Ту он каже да се у сутону свога живота присећа успомена из свога детињства и описује догађај када се нашао у „мору житнога класја“:

„моја детиња душа под утисцима свега што сам гледао и слушао у тај мах, као лебдела је у висинама шеве и била је обузета чудном радошћу до суза и побожношћу према Ономе коме се клања класје са зрном, које ће као хлеб доћи у цркве, да у светој евхаристији буде принесен као жртва Богу и постане тело Христово, храна вернима за вечни живот“ (стр. 25).

У овом есеју наш професор као да није заокупиран проблемима времена у коме живи – када је у питању однос верних и евхаристије. За њега је, бар у овом спису, литургија догађај ради причешћивања верних. Не оставља нам он овде ни трунку сумње да он сам то не доживљава на најисправнији начин.

Ипак, у свом спису „О исповести“, где даје богословски прецизну и утемељену дефиницију односа свете тајне исповести и свете тајне причешћа, као неразделјиве двоједне свете тајне, он истиче, штавише се позивајући на „учење Православне цркве“, да „хришћани треба да се годишње исповеде и причесте у четири годишња поста, или бар једанпут годишње за време ускршњег поста“ (стр. 76).

Спис „Уметнички облик и постанак црквеног песништва православне цркве“²⁶ представља за наше језичко подричје значајан допринос у области црквене химнографије. Иако, у основи, енциклопедијског карактера, овај текст представља можда најоригиналније литургичко дело професора Мирковића. Упознајући нас са основама црквеног песништва аутор се критички осврће на српскословенске преводе византијског песништва. Његов закључак по овом питању јесте тај да грчко песништво није проза, већ су то песме састављене од строфа, док је српскословенски превод проза, „узвишена песничка проза, надахнута побожним усхићењем“ (стр. 162).

Осим наведених литургичких списа Лазар Мирковић је написао и неколико краћих текстова и објавио их или као приказе или као уводе издањима старих богослужбених књига: „Скитски устав св. Саве“²⁷, „Опис рукописних богослужбених књига Горње и Доње цркве у Сремским Карловцима“²⁸, „Типик архиепископа Никодима из 1319.“²⁹, „Један рукописни апостол из 1626. год.“³⁰, „Минологиј Мирослављева еванђеља“³¹, „Романов типик“³²,

²⁶ *Богословље* IX (XXIV) 1-2, 1965, Београд 1968, 151-164.

²⁷ *Брасиво* XXVIII, Београд 1934, 52-67.

²⁸ *Богословље* X 4 (1935) 313-334.

²⁹ *Гласник*. Службени лист Српске православне цркве, XXVII 9, Београд 1946, 188-189.

³⁰ *Гласник Скопској научној друштва* XV-XVI, Скопље 1936, 365-366.

³¹ *Гласник* XXVII 9, Београд 1946, 206-207.

³² *Зборник за друштвене науке* 13-14: Споменица Николи Радојчићу, Матица Српска, Нови Сад 1956, 47-60.

„Типик архиепископа Никодима“³³, „Рукописни типичи српскословенске рецензије“³⁴.

Приведећи крају ово наше излагање можемо закључити да је богословско-литургичко дело протопрезвитера Лазара Мирковића, бившег професора Богословског факултета у Београду, обележило науку о богослужењу у нашим богословским школама током готово читавог 20. века и на Београдском богословском факултету за све време његовог постојања. Снага његове личности и ауторитет литургичара који је уживао у нашој Цркви учинили су да његово име остане синоним за науку о богослужењу код нас. Иако његова дела из области литургије нису резултати његовог научноистраживачког рада, она за наше прилике и време у коме су настала могу бити оцењена као стручна дела од изузетног значаја, дела која су дала неизмеран допринос литургији као младој богословској дисциплини на нашем Богословском факултету и у Цркви уопште.

³³ *Богословље* I (XVI) 2 (1957) 12-19. II (XVII) 1 (1958) 69-88.

³⁴ *Богословље* IV (XIX) 1-2 (1960) 3-15.